

Vragen aan de oude meesters

De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter
Een rehabilitatie van de politiek. Deel 1
Hans Blokland, Amsterdam, Boom

GREETJE TROMP

Een jaar voordat met de opkomst van Fortuyn het politieke carnaval in Nederland losbarstte, verscheen er een belangwekkend boek van Hans Blokland waarin met vooruitziende blik een aantal problemen van onze tijd en hun mogelijke oplossingen worden behandeld die nu, na de val van het kabinet Balkenende, meer dan ooit actueel zijn. Om die problemen op te sporen en te benoemen, ging Blokland niet 'de wijken' in om met 'gewone' mensen te praten maar ging hij in eerste instantie te rade bij de klassieken van de sociale wetenschappen: Max Weber, Karl Mannheim en Joseph Schumpeter. In eerste instantie, want het ligt in de bedoeling dat dit werk het eerste deel is van een trilogie: in deel twee en drie zal het werk van de Amerikaanse Robert Dahl en Charles Lindblom, dé politicologen van het moderne westerse politieke stelsel, centraal komen te staan.

Expliciet vermeldt Blokland waarom hij met dit omvangrijke werk is begonnen. Zijn drijfveren zullen velen van ons aanspreken en herkennen. Het gevoel van mensen overgeleverd te zijn aan anonieme structuren en processen waar nauwelijks greep op is te krijgen (denk aan de

Over de auteur Greetje Tromp is als sociologe verbonden aan de faculteit der rechtsgeleerdheid in Groningen

invoering van de euro), de onmacht van de politiek om de politieke vrijheid van de burgers (Blokland definieert die als het gezamenlijk richting kunnen geven aan de samenleving) te verdedigen en te waarborgen én de rol die de sociaal-democratie daarbij heeft gespeeld. Voorstellen voor politieke en bestuurlijke vernieuwing, zoals die de laatste twintig jaar door de politiek zijn geformuleerd, hebben alleen maar de machteloosheid vergroot, constateert Blokland onder verwijzing naar de operaties van privatisering, verzelfstandiging, individualisering, deregulering, flexibilisering, mondialisering. De werkelijke problemen als 'de aantasting van het milieu, de barbaarse productie van onbetrouwbaar voedsel in de bio-industrie, de verloederding van de openbare ruimte, de sociale uitsluiting van grote groepen burgers, de voortdurende uitbreiding van de economische sfeer en de hiermee verbonden erosie van niet op de markt verhandelbare waarden' worden daarmee niet opgelost maar eerder verergerd. En de sociaal-democratie, van oudsher de beschermer tegen het ongebreidelde winststreven, heeft zich onder het mom van bij-de-tijd-zijn van haar zogenaamde ideologische ballast ontdaan en is samen met het marktliberalisme een van de drijvende krachten van de zich steeds verder moderniserende samenleving geworden. Dat moderniserings-

proces vraagt een nadere analyse en die analyse voert Blokland terug naar het werk van Weber, Mannheim en Schumpeter.

Doelrationeel handelen

Het belangrijkste verschijnsel in het proces van modernisering, dat wil zeggen in de ontwikkeling van de moderne westerse samenleving, is volgens Weber de toename van het doelrationeel of instrumenteel handelen, — de gerichtheid op de middelen om een al gegeven doel zo snel en doelmatig mogelijk te bereiken —, ten koste van het waarderationeel handelen, — het handelen dat zo consistent mogelijk is afgeleid uit een bepaald stelsel van waarden —. De wording van de kapitalistische samenleving kon in Webers' theorie alleen in het westen plaatsvinden omdat hier al een zekere mate van instrumentele rationalisering had plaatsgevonden. Het kapitalisme als een rationeel economisch systeem kon in het westen gedijen omdat daar al sprake was van vormen van rationeel recht, rationeel bestuur en een rationele mentaliteit zoals die tot uitdrukking kwam in de protestantse ethiek. In het kader van rationeel bestuur is de bureaucratietheorie van Weber bekend geworden. Blokland behandelt deze uitgebreid en beperkt zich niet tot alleen de ideaaltypische beschrijving van het Weberiaanse bureaucratie-model. Daarmee kan hij recht doen aan de ambigue waardering van Weber voor de bureaucratie: aan de ene kant bewondering voor de precisie, de voorspelbaarheid, snelheid, effectiviteit en efficiëntie van de bureaucratie, aan de andere kant de angst voor een steeds meer verlies van individuele vrijheid en creativiteit. In de woorden van Blokland: 'Een bureaucratie functioneert immers pas werkelijk effectief en efficiënt wanneer alles wat menselijk is — alle gevoelens van liefde, sympathie, aversie, haat, agressie, alle persoonlijke scheppingsdrang en emoties — uit haar calculaties en operaties zijn verwijderd.' Is die individuele vrijheid nog te redden in een wereld die steeds meer en steeds grootschaliger bureaucratieën kent en steeds doelrationeler

opereert? Alleen echt politiek leiderschap kan hieraan voldoende tegenwicht bieden, is sterk vereenvoudigd, Webers' analyse want behalve in de privé-sfeer kan alleen in het politieke domein waarderationaliteit nog de boventoon voeren.

Net als Weber speelt in Mannheim's analyse van het moderniseringsproces het rationaliteitsbegrip een centrale rol. En hoewel Mannheim volgens Blokland daarvan een andere omschrijving geeft en daaraan andere consequenties verbindt, meent ook hij dat in de moderne tijd mensen op alle terreinen van het leven steeds meer gedwongen worden om functioneel rationeel te handelen in plaats van substantieel rationeel. Het gevolg hiervan is dat mensen ook het vermogen verliezen voor substantiële rationaliteit. (Het begrip functionele rationaliteit staat dicht bij Webers' doelrationaliteit. Het begrip substantiële rationaliteit heeft een andere lading dan Webers' waarderationaliteit: substantieel rationeel handelen vereist inzicht in de situatie en een zelfstandig oordeelsvermogen.) Dat heeft gevolgen voor de democratie en leidt tot een gebrek aan maatschappelijke consensus. Blokland gaat in op de onafwendbaarheid van een 'Stimmungsdemocratie', een democratie die zich niet baseert op een afweging van belangen maar op emotionele uitbarstingen van de massa, die verrassend actueel blijkt. Op substantiële rationaliteit gebaseerde planning en inhoudelijke aandacht voor persoonlijkheidsvorming en socialisatie, moeten volgens Mannheim tegenwicht bieden aan het eenzijdige proces van rationalisering en de democratie veilig stellen. Maar eerst en vooral is het volgens Mannheim noodzakelijk dat er consensus komt over de fundamentele waarden waarop de samenleving moet berusten. Blokland geeft de lezer geen kans om daarbij aan het schimmige gedoe dat is ingezet door Balkenende te denken want hij formuleert concrete vragen in de geest van Mannheim: 'Moeten wij mensen scholen tot pragmatische rationalisten die iedere zaak op zijn eigen merites beoordelen? Of moeten wij mensen de traditionele waarden en normen meegeven, die worden uitgedrukt en gedragen door de religie? Dienen wij

mensen op te leiden tot vakspecialisten of tot breed ontwikkelde persoonlijkheden met een filosofische achtergrond? Werken mensen voor het verdienen van een inkomen of werken zij om zich te ontplooien en een gerespecteerde plaats in de gemeenschap te verwerven? De aard en de organisatie van onderwijs en arbeid zou afhankelijk moeten zijn van de beantwoording van deze vragen.

De gesalarieerde manager

Evenals Weber en Mannheim beschouwt de econoom Schumpeter het kapitalisme niet alleen als een economisch systeem maar ook als een stelsel van normen, waarden, doeleinden en verwachtingen. Als dat stelsel, die cultuur, verdwijnt, dan komt ook het economisch systeem in de gevarenzone. En ook Schumpeter legt de nadruk op het rationalistische karakter van het kapitalisme bij zijn analyse van de ondergang van het kapitalisme en de verwachte overgang naar een socialistisch economisch systeem. In die door Blokland weergegeven analyse zitten waardevolle constatering die politiek van groter belang zouden moeten zijn dan ze zijn. Zo constateert Schumpeter dat door de ontwikkeling van het kapitalisme de eigenaar/ondernemer zo goed als verdwenen is en plaats heeft moeten maken voor de gesalarieerde manager die geen enkel risico draagt: 'Omdat hij niet langer zelf eigenaar is van de onderneming, verdwijnt de wil om ten behoeve hiervan tot het

uiterste te gaan. Het moderne bureaucratische bedrijf socialiseert de bourgeoisie dus langzaam in de mentaliteit van de bureaucraat.' Bij niet-economen is Schumpeter vooral bekend geworden om zijn realistische democratietheorie. Herlezing van die ideeën is aan te bevelen voor een ieder die zich bezorgd maakt over de huidige politieke situatie.

In het kader van deze bespreking kan geen recht worden gedaan aan het rijke materiaal dat Blokland toegankelijk heeft gemaakt. Analyses over de invloed van de instrumentele rationaliteit op het universitair onderwijs kwamen hier niet aan bod maar het zal duidelijk zijn dat in de opvattingen van de auteurs ook die professionele organisaties machine-bureaucratieën zijn geworden waarin mensen worden 'aangestuurd'. Ook opvattingen van de auteurs over methoden van directe democratie in een grootchalige samenleving, zijn hier niet weergegeven evenals de relatie elite — massa, de noodzaak van een militante democratie, de relatie tussen democratie en bureaucratie en nog veel meer zaken die niet alleen belangrijk maar ook actueel zijn. Het is de verdienste van Blokland dat hij aan de oude meesters de juiste vragen heeft gesteld. Het definitieve antwoord op de vraag hoe de modernisering de politieke vrijheid van de burgers van een samenleving beïnvloed, is nog niet gegeven. Daarvoor zullen we de volgende delen van de trilogie moeten afwachten.